

Χάρης Ν. Μελετιάδης
Πάντειον Πανεπιστήμιο

Η πνευματική προετοιμασία του αγώνα του '21

Η πολιτική κοινωνία, που επιχειρείται να συσταθεί από ένα κομμάτι των Ελλήνων στις εσχατιές της οθωμανικής αυτοκρατορίας μόνη απαντοχή είχε την οικειότητα του βουνού και του πελάγους, την τέχνη να ζεις σε περιβάλλον που για τους άμαθους φαντάζει άξενο και αδιάφορο. Μια λυμπατική διάνοηση, ένα μικρό μέρος από τους τριακόσιους πενήντα ανθρώπους της διάνοησης προστρέχει σε ό,τι ο Κοραΐς, ακολουθώντας τον Μονταίν, ονόμασε «επιστήμη της Ελευθερίας» («l'art qui nous fait libres») και συνεισφέρει στον Αγώνα με κάθε τρόπο, με κάθε πρόγραμμα με κάθε επιστημολογικό πρόταγμα. Υπάρχει κάποιο πρόσημο, μια σφραγίδα σε όσους θύουν σε αυτή την επιστήμη της Ελευθερίας; Η απάντηση είναι αρνητική, διότι ενώ η γενική εικόνα προσανατολίζει προς τον μεγάλο όγκο της γαλλικής διαφωτιστικής και επαναστατικής πολιτικής σκέψης, ειδικότερες ζητήσεις υποδεικνύουν μια ευρύτερη κίνηση, που συμπεριλαμβάνει την Αγγλία, τη Γερμανία και την Ιταλία, την τελευταία ιδίως στα Επτάνησα. Η κίνηση αυτή απλώνεται στο χρόνο τουλάχιστον από το 1699, οπότε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς αλλάζει η οθωμανική αυτοκρατορία· αναγνωρίζει τα ευρωπαϊκά σύνορά της και παύει να αποτελεί παράγοντα αστάθειας στο ευρωπαϊκό status quo. Φαίνεται πάντως ότι τα κύματα των νέων ιδεών φτάνουν στα ελληνικά ακρογιάλια αδυνατισμένα. Οι πολιτικές και οι δικαιοτικές ιδέες έρχονται καταλαγιασμένες, τακτοποιημένες, στρογγυλές και δεν αφήνουν να διαφανούν οι συγκρούσεις από τις οποίες εκείνες προέκυψαν στους γενέθλιους τόπους τους. Αυτή η εικόνα αλλάζει ως προς δύο στοιχεία· οι ιδέες γίνονται στοιχείο διεκδίκησης, δίνουν περιεχόμενο στην απελευθέρωση και ανακλούν στη δική τους διαλεκτική τον αγώνα, υποδεικνύοντας ότι το περιεχόμενο της εθνικής αναγέννησης δεν καθορίζεται μόνο από εκείνες, αλλά και από τη συνδρομή και άλλων παραγόντων, που είναι βαθιά ριζωμένοι μέσα στον αργόσυρτο χρόνο της οθωμανικής πραγματικότητας. Όλοι αυτοί οι παράγοντες και οι παλιοί και οι νέοι και οι εγχώριοι και οι ξένοι διαθέτουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: έχουν ελληνική προέλευση και διαμορφώθηκαν μέσα σε χριστιανικές κοινωνίες. Τα πνευματικά υλικά, που προετοιμάζουν τον αγώνα του '21, είναι ζυμωμένα με ελληνική μαγιά και έχουν ήδη βρει τις ιστορικές εκφράσεις τους μέσα στο ευρωπαϊκό χριστιανικό συγκείμενο. Την ιστορία αυτή της σύμμιξης και της συνέχειας θα παρακολουθήσουμε σήμερα, μέρα γιορτής και αναστοχασμού.

Ας βρεθούμε στην Κωνσταντινούπολη, τους πρώτους μήνες μετά την Άλωση. Η Πόλη είναι έρημη, φάντασμα του εαυτού της. Εκεί που κάποτε ζούσε ένα εκατομμύριο κόσμος, τώρα είναι μόνο οι κατακτητές και καμιά πενηνταριά χιλιάδες χριστιανοί. Σπίτια και δημόσιες οικοδομές ερειπωμένα, εκτάσεις χέρσες, λίγοι κήποι με λαχανικά και προπαντός άνθρωποι ταλαιπωρημένοι και φοβισμένοι, φαντάσματα του παλιού εαυτού τους. Τα τελευταία εμψυχωτικά λόγια του Κωνσταντίνου

Παλαιολόγου στους στρατιώτες του δεν έφτασαν για να αποτρέψουν το μοιραίο. Οι χριστιανοί δοκιμάζουν ένα νέο ηγέτη, τον πατριάρχη τους Γεννάδιο, που προσπαθεί μέσα σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες ανταγωνισμού του χριστιανισμού με το Ισλάμ να περισώσει το Γένος ως διακεκριμένη θρησκευτική παρουσία. Οι εκκλησίες λεηλατήθηκαν, γκρεμίστηκαν, έγιναν τζαμιά· οι πιστοί είναι τρομαγμένοι, καταπτοημένοι, απογοητευμένοι από την καταστροφή, δεν έχουν καν δίπλα τους μια φωνή παρηγορίας και ελπίδας. Η εκκλησιαστική δομή έχει εδώ και αιώνες υποστεί μεγάλες καταστροφές και η εκκλησιαστική τάξη έχει διαταραχθεί. Εκατό χρόνια πήρε στην εκκλησία να σηκώσει ξανά κεφάλι. Η προσπάθεια που γίνεται από το 1453 ως το 1561 είναι μέσα στην αγωνία, τον πόνο, τη στέρηση, τον κατατρεγμό. Ούτε μια στιγμή μην πιστεύετε ότι τα πράγματα ήταν όπως πριν, όσο και αν υπήρχαν κάποιοι ελάχιστοι που διατήρησαν το βυζαντινό τρόπο σκέψης και δράσης σαν ζώπυρο μέσα στη μεγάλη διακινδύνευση. Ο Γεννάδιος τα καταφέρνει, γιατί ακριβώς συνεκφέρει και αρτιώνει το εσχατολογικό του όραμα με αυτή την παράδοση πολιτικής. Το πατριαρχείο όμως αλλάζει δυο φορές έδρα. Από την Αγία Σοφία, στο ναό των Αποστόλων και μετά στην Παμμακάριστο (θα υπάρξει αργότερα και μια τρίτη φορά στο Βλαχ-σαράι και μια τέταρτη στη σημερινή έδρα του τον Άγιο Γεώργιο). Απώλειες υπάρχουν παντού και στο οργανωτικό και στο ανθρώπινο, στο συνειδησιακό πεδίο. Μητροπόλεις και επισκοπές ολόκληρες χάνονται, σβήνονται από το χάρτη. Συνειδήσεις μετακινούνται. Άνθρωποι υποχρεώνονται να ξεχάσουν τη γλώσσα τους, να φύγουν από την αγκαλιά της μάνας τους, να αλλαξοπιστήσουν ή να κρατήσουν μυστική την πίστη τους. Το πιο φρικτό από όλα όμως είναι η αποξένωσή τους από το έδαφός τους και τον πολιτισμό του παρελθόντος τους. Υποχρεώνονται να ξεχάσουν σχεδόν κάθε υλικό ίχνος του. Στην Κωνσταντινούπολη σημειώνει με κάποια υπερβολή αλλά και άφατο πόνο το 1844 ο πατριάρχης Κωνσταντίνος ο από Σιναίου έμειναν «μόνο τείχη καταχθόνια». Η Πόλη δεν είναι πια η πόλη του Κωνσταντίνου, εξοθωμανίζεται με ταχύτατους ρυθμούς: τζαμιά, μεντρεσέδες, κρίνες, μαρέτια, κιάσκια, παλάτια και προπαντός οι φρικτές μετακινήσεις πληθυσμών από τη μια γειτονιά στην άλλη, από τη μια πόλη στην άλλη, από τη μια περιοχή στην άλλη. Η μνήμη της ζωής, που κάποτε υπήρχε εδώ ολόλαμπρη, λιγοστεύει και κινδυνεύει με αφανισμό. Κι όμως αυτοί οι άνθρωποι που επιβιώνουν στις οριακές συνθήκες του κοινωνικού δεσποτισμού, της αλλοτριώσεως, του αφανισμού γίνονται και πάλι ευδιάκριτοι ως πολιτισμική παρουσία.

Είμαστε εκατό χρόνια μετά την Άλωση. Ο τσάρος Ιβάν Δ΄ σπεύδει να ιδρύσει Πατριαρχείο στην Μόσχα και στέλνει για να εξασφαλίσει τη συναίνεση της Μεγάλης Εκκλησίας χρήματα και δώρα. Αυτά δίνονται από τους πατριάρχες για τον ευτρεπισμό του Πατριαρχείου, για την εκκλησιαστική ευταξία, για τον καλλωπισμό του πατριαρχικού ναού. Το μεγαλύτερο όμως μέρος τους αξιοποιείται για τη σύσταση ενός σχολείου, όπου οι μαθητές του θα διδάσκονται να ξεχνούν ότι η ζωή τους έχει αποβαρβαρωθεί· θα μαθαίνουν αντίθετα για την παλαιά Ελλάδα, «ὅθεν ἅπαντα τὰ καλά καὶ τίμια καὶ νόμοι καὶ λόγοι καὶ πολιτεῖαι καὶ ὄπλα καὶ ἦθη γενναίων ἀνδρῶν ἀνέβλασταν». Ένας νέος τύπος λόγιου αναδεικνύεται μέσα από τις στάχτες, ένας διανοούμενος που μπορεί να διαλέγεται με το σύνολο της ελληνικής παράδοσης και να αντλεί από αυτήν. Τα παραδείγματα τέτοιων λογίων είναι πολλά. Από τον Θεόφιλο Κορυδαλέα, που φέρνει ένα νέο αριστοτελισμό, τον Μελέτιο Πηγά με την πλατιά

αίσθηση του κόσμου, ως τον Ευγένιο Βούλγαρη, που εισάγει την αυστηρότητα της σκέψης, της γνώσης και της πίστης. Από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Χρυσάνθο πατριάρχη Ιεροσολύμων, που διαπιστώνουν τους νέους όρους της πνευματικής και της πολιτικής παρουσίας του Γένους, ως τον Δημήτριο Καταρτζή και τη νεότερη γενιά, τον Ρήγα, τους Δημητριάδες, τον Άνθιμο Γαζή και τον Γρηγόριο Κωνσταντά, που επιδίδονται σε μια τεράστια προσπάθεια εκπαιδευτικής ανασυγκρότησης. Η ελληνική συμμετοχή στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα δεν είναι απλώς ένα σύστημα σχέσεων, διαβασμάτων ή επιρροών. Απολήγει σε μια αλλαγή του πολιτικού και του νομικού πλαισίου εντός του οποίου ζει ο ελληνισμός. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος κατά τον αρχόμενο 18ο αιώνα και στη συνέχεια οι Φαναριώτες ηγεμόνες στις παραδουνάβιες χώρες είναι οι πρώτοι που αντιλαμβάνονται ότι η προοπτική της διευρυνόμενης αυτονομίας ή και ακόμη της αποδέσμευσης του γένους (είναι νωρίς να μιλούμε για απελευθέρωση) από την οθωμανική εξουσία α) δεν μπορεί να γίνει χωρίς ένα διαφορετικό σύστημα νομικής έκφρασης της κοινωνικής ζωής, ένα σύστημα που δεν θα μπορούσε να διαμορφωθεί αποκλειστικά από τους «κοινούς Βασιλικούς νόμους» (εννοεί τα *Βασιλικά*, τη νομική συγκρότηση της Μακεδονικής δυναστείας τον 10-11ο αι.) και «τὰς τοπικὰς συνηθείας», όπως σημειώνει ο Ιωάννης Υψηλάντης, αυθέντης και ηγεμόν πάσης Ουγγροβλαχίας το 1780· β) δεν μπορεί να γίνει σε διεθνές κενό ή ακριβέστερα οποιαδήποτε μεταβολή εντός του οθωμανικού χώρου δεν θα είναι χωρίς σημασία στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών διακρατικών σχέσεων και η επιτυχία της θα εξαρτηθεί από την εμπλοκή των ευρωπαϊκών δυνάμεων με κάποιο τρόπο σε αυτή. Από το συνδυασμό των δύο αυτών ιδεών προκύπτει ότι η προοπτική της αποδέσμευσης από την οθωμανική κυριαρχία εξυπηρετείται, όταν επιχειρηθεί εκ νέου η συναίρεση ανάμεσα στις παλιές νομικές συγκροτήσεις, στην αρχαία ελληνική και βυζαντινή πολιτική φιλοσοφία, και στις νεωτερικές νομικές και πολιτικές συνθέσεις, που επιχειρούνται στα ευρωπαϊκά κράτη. Από την άποψη αυτή η νεότερη ελληνική πολιτική σκέψη είτε εντός και του οθωμανικού πλαισίου είτε αγωνιζόμενη δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι διαθέτει αποκλειστικά αρχαϊκά χαρακτηριστικά και έντονη παραδοσιακότητα, αλλά κινείται σχετικά άνετα μέσα στην ευρυχωρία της νεωτερικότητας.

Με την εργασία του δικαστικού, του καμινάρη, Δημητρίου Καταρτζή στις παραδουνάβιες ηγεμονίες διαμορφώνεται ένας κύκλος προσώπων με πιο σημαντικό τον Ρήγα, οι οποίοι επεξεργάζονται δύο κυρίως ιδέες:

α) Το έδαφος αυτό στο οποίο ζούμε μπορεί από την άποψη της κυριαρχίας να μη μας ανήκει, αλλά είναι «φίλον»· αισθανόμαστε μια οικειότητα με αυτό, είναι δικό μας. Πρέπει να το μάθουμε, πρέπει να μάθουμε για τους προγόνους μας, πρέπει να κάνουμε απολύτως συνειδητό το δεσμό μας με αυτό. Θα μας βοηθήσει η γεωγραφία, η χαρτογραφία, η ιστορία. Θα μας βοηθήσει η νέα επιστήμη, ώστε να παράγουμε περισσότερα, να εμπορευτούμε καλύτερα εδώ και στα ξένα, να ζήσουμε λίγο καλύτερα από τους διπλανούς μας, που δεν έχουν τις προϋποθέσεις να μετάσχουν σε αυτή τη νέα συνειδητοποίηση. Θα μας βοηθήσει και η γνώση μας για τους άλλους, τους κυρίαρχούς μας και τις δικές τους πολιτισμικές αναφορές, αραβικές και περσικές. Όλα αυτά θα τα μάθουμε με το δικό μας τρόπο, αναγνωρίζοντας την ιδιοπροσωπεία μας. Η προσπάθειά μας δεν μπορεί να είναι περιορισμένη, αλλά πρέπει να ακτινοβολήσει παντού. Η ίδρυση

σχολείων γίνεται το πιο απτό πολιτικό πρόταγμα της εποχής. Οι τοπικές κοινωνίες ανταποκρίνονται με εξαιρετική ετοιμότητα. Το έργο του Ευγένιου Γιαννούλη του Αιτωλού, του Αναστάσιου Γόρδιου, του Φιλοσόφου Διονύσιου καρποφορεί και αποδίδει όχι μόνο τον Κοσμά τον Αιτωλό, αλλά κυρίως την πνευματική αναγέννηση στα Γιάννενα με τον Αθανάσιο Ψαλλίδα, τον Χριστόπουλο, τον Ιωάννη Βηλαρά. Και το πράγμα βεβαίως δεν σταματάει στην Δυτική Ελλάδα. Από την Καστοριά ως τη Σμύρνη και από το Μεγάλο Σπήλαιο ως το Βουκουρέστι, από τις όχθες του Εύξεινου Πόντου και του Αζόφ, ως τα δοκιμασμένα από την «Ψεύτρα Ελευθερία» Επτάνησα, τα σχολεία δείχνουν το χώρο του ελληνισμού που θα προσέλθει στον αγώνα.

β) Αν είμαστε ραγιάδες, γκιαούρηδες, υποτελείς ή υπήκοοι αυτές οι μορφές δεν εξαντλούν τις δυνατότητες της κοινωνικής οργάνωσης και της κοινωνικής έκφρασης. Υπάρχει ένα άλλο πρότυπο, το μοντέλο του ατόμου που είναι πολίτης, του προσώπου που έχει δικαιώματα και μετέχει συνειδητά στη διαδικασία της γνώσης. Η ελευθερία της αυτοδιάθεσης, η ελεύθερη ζωή είναι ακριβώς η ζωή στην πολιτική κοινωνία των ατομικών δικαιωμάτων και των αντίστοιχων υποχρεώσεων· είναι η ζωή μέσα στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, μέσα στην κοινωνία των ελεύθερων επικοινωνιών και των ελεύθερων συναλλαγών.

Με τις δύο αυτές συνειδητοποιήσεις το Γένος χαράζει τη γραμμή της απελευθέρωσης. Υπερβαίνει ωστόσο καταφέρει να θραύσει την οθωμανική νομιμότητα. Ξαναβρίσκει τη σχέση με τα χρώματά του και τους προγόνους και μετατρέπει αυτή τη σχέση σε παράγοντα απελευθέρωσης, σε εμπράγματο δικαίωμα προς διεκδίκηση.

Εδώ ας σταθούμε για λίγο. Αυτά όλα που συζητούμε δεν είναι ασκήσεις επί χάρτου, δεν κλείνονται σε μυστικές κουβέντες ανάμεσα σε μερικούς φωτισμένους λόγιους, θρησκευτικούς και κοσμικούς παράγοντες. Έχουν μια εντυπωσιακά μεγάλη κοινωνική απήχηση. Πολύ γρήγορα, σε ένα διάστημα ας πούμε μιας γενιάς, από τον Καταρτζή ως το 1821, οι ιδέες αυτές συναντούν ένα ευρύ μέρος των Ελλήνων. Ζυμώνονται με τη ζωή τους κι έρχονται να μορφοποιήσουν τους πόθους, τις προσδοκίες τους, τα όνειρα, που ως τότε τα 'σκίαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά. Ο μηχανισμός που μετατρέπει τη διανοητική σύλληψη και τη στοχαστική δυνατότητα σε απελευθερωτική πράξη μέσα στις ελληνικές κοινωνίες δεν είναι κάποιο τέχνημα της τύχης, δεν έχει απλώς την καιρικήτητα, που πάντοτε ενυπάρχει στα μεγάλα γεγονότα, αλλά έχει διαμορφωθεί από πολύ παλιά συνυφασμένος με την ελπίδα, την προσδοκία για Ανάσταση. Ο Άγγελος Σικελιανός μορφοποίησε αυτή τη σύζευξη και υπέδειξε με ποιο τρόπο η εσχατολογική πίστη συγκροτεί το ανθρωπολογικό βάθος της: «Γιατί κι ό πόνος στὰ ρόδα μέσα, κι ό Έπιτάφιος Θρήνος, κ' οί αναπνοές τῆς ἄνοιξης πού μπαίνουν ἀπ' τοῦ ναοῦ τῆ θύρα, ἀναφτερώναν τὸ νοῦ τους στῆς Ἀνάστασης τὸ θάμα, καὶ τοῦ Χριστοῦ οἱ πληγές σὰν ἀνεμῶνες τοὺς φάνταζαν στὰ χέρια καὶ στὰ πόδια». Αυτό το μείζον αίτημα της ορθόδοξης εκκλησιαστικής βίωσης είναι κατά τη γνώμη μου το έρυμα το οποίο συνδιαμόρφωσε και διέσωσε τη δυνατότητα του επαναστατικού γεγονότος. Αυτό ακριβώς αποτελεί και την ανεξαργύρωτη προσφορά της εκκλησίας στον αγώνα του ξεσηκωμού. Ακόμη και στις πιο σκοτεινές ώρες της ζωής υπό τους Οθωμανούς το Γένος συνειδητοποιούσε εν εκκλησίαις όχι μόνο την αιχμαλωσία υπό τους Οθωμανούς, αναπλάθοντας την παλαιοδιαθηκική αιχμαλωσία

στη Βαβυλώνα, αλλά και τη δυνατότητα της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού εν ονόματι της πατρίδας, όπως έλεγε ο Παπαφλέσας.

Ποια είναι η σημασία αυτής της διαπίστωσης σήμερα σχεδόν διακόσια χρόνια από τότε; Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για μια εκτίμηση που αποκαθιστά την ιστορικότητα της νεωτερικότητας. Η συγκρότηση των Ελλήνων σε πολιτική κοινωνία, η πολιτική νεωτερικότητα με άλλα λόγια, προς την οποία έτεινε το επαναστατικό γεγονός του '21, δεν αποτελεί ένα έσχατο στη ζωή της ελληνικής και των άλλων κοινωνιών, αλλά μια συγκροτημένη ιστορική φάση μέσα στον ευρύτερο ανθρωπολογικό χρόνο του Ελληνισμού: Με το διάθερμο έργο και τη θυσία του Ρήγα, με τις πιο ώριμες και συστηματικές επεξεργασίες του πολιτικού από τον Κοραή και με τις επαναστατικές μορφοποιήσεις της Φιλικής Εταιρείας ο Ελληνισμός εισέρχεται στη νεωτερικότητα και αρχίζει να συγκροτεί με τα εργαλεία του πολιτικού ρομαντισμού το εθνικό κράτος του από το 1830. Σε αυτή την διαδικασία τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας δεν προσήλθαν ως «γυμνές υπάρξεις», χωρίς προκαθορισμούς και προσηλώσεις· πολύ περισσότερο δεν δεσμεύτηκαν στον αγώνα ως αφελείς νεοσσοί. Την πολιτική πράξη των επαναστατών του '21 ούτε στιγμή δεν έπαψε να συντροφεύει «ο λογισμός και τ' όνειρο», ένας πλούσιος και ολοκληρωμένος αναλογισμός της ζωής, μια συνείδηση της διάρκειας της ελληνικής συγκρότησης. Από εδώ πηγάζει το θάρρος τους όχι μόνο να σταθούν απέναντι στις υπέρτερες δυνάμεις του εχθρού, αλλά το θάρρος να αντιμετωπίσουν την «προβληματικότητα» της ζωής, όπως λέει ο ποιητής, και να ετοιμάσουν την έξοδό τους σε νέες συγκροτήσεις, χωρίς τις οποίες δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν.

Η ώρα της εξέγερσης, της πολεμικής αναμέτρησης πλησιάζει. Στο σημείο αυτό υπεισέρχεται η λογική της επανάστασης και ο συγκεκριμένος πολιτικός υπολογισμός σχετικά με την εστία της πολεμικής πράξης. Σύμφωνα με την παλιά επεξεργασία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου η συνθήκη του Κάρλοβιτς του 1699 θα μπορούσε ενδεχομένως να επιτρέψει μια απόσχιση εδαφών της οθωμανικής επικράτειας, που θα βρίσκονταν κοντά στις άλλες δύο μεγάλες ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες, τη Ρωσική και την Αυστριακή. Οι παραδουνάβιες ηγεμονίες προσφέρονταν ως χώρος για την επαναστατική πράξη. Όμως ο υπολογισμός αυτός ήταν πλέον λανθασμένος. Παραγνώριζε την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην Ευρώπη μετά την πτώση του Ναπολέοντα· υποτιμούσε τη σημασία των επαρχιών αυτών για την τροφοδοσία σε σιτηρά της οθωμανικής πρωτεύουσας, ζήτημα μέγιστης προτεραιότητας για τη σουλτανική εξουσία· παραγνώριζε την ευκολία πρόσβασης στις περιοχές αυτές από τον οθωμανικό στρατό. Αυτά τα σφάλματα μπορεί να είναι ολέθρια για τους επαναστάτες που πολέμησαν στο Δραγατσάνι, μπορεί επίσης να υποδεικνύουν τα όρια της ελεύθερης ανταλλαγής των ιδεών μέσα στο καταπιεστικό περιβάλλον του οθωμανικού κράτους, δεν είναι επαρκή όμως να ανακόψουν το επαναστατικό γεγονός καθαυτό. Η φλόγα ανάβει πολύ γρήγορα σε μια άλλη περιοχή, απομακρυσμένη από την οθωμανική πρωτεύουσα, με περίπλοκο εδαφικό ανάγλυφο, με μικρές πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες, με ανθρώπους που μετατρέπουν την οριακότητα του τόπου σε στρατιωτικό πλεονέκτημα και σε στρατηγικό μέγεθος.

Πώς συμβαίνει αυτό; Οι δυνατότητες της Ρούμελης, του Μοριά των λίγων μικρών νησιών δεν θα επιτρέπανε την επιτυχία της επαναστατικής πράξης στον

ελληνικό χώρο, αν ήταν ένα αυθόρμητο γεγονός, ένα ξέσπασμα θυμού και αγανάκτησης. Πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε αλλού τα αίτια της επιτυχίας. Ήδη αναφερθήκαμε στη βαθιά αναφορά του επαναστατικού γεγονότος στο παρελθόν. Οι συνειδητοποιήσεις που ακούμε από το στόμα του Κολοκοτρώνη, του Καραϊσκάκη, του Τζαβέλα, του Μακρυγιάννη, του Μιαούλη, του Κανάρη είναι εντυπωσιακές. Τώρα όμως αναδεικνύεται ένα δεύτερο στοιχείο: Οι ήρωές μας επώνυμοι και ανώνυμοι, επειδή είχαν βαθιά πνευματικότητα και αρετή βυθισμένη στις πιο δυναμικές παραδόσεις της σκέψης, κατάφεραν ατομικά και ως μέλη της συλλογικότητάς μας να συγκινήσουν, να τραβήξουν στην ελληνική υπόθεση και άλλους έξω από αυτήν. Για τους άλλους Ευρωπαίους οι ήρωές μας έβγαιναν από ένα παρελθόν, που είχε γίνει ξανά προσιτό με την Αναγέννηση και τα Φώτα, ένα παρελθόν παραγωγικό για την απαλλαγή των ευρωπαϊκών κοινωνιών από την τυραννία. Το αρχαίο ελληνικό παράδειγμα αναβίωσε στον τόπο του και φώτισε τις συνειδήσεις και συγκίνησε ανθρώπους, που ήταν χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά. Ο τρίτος παράγοντας είναι η βαθιά αίσθηση της διαφοράς των Ευρωπαίων προς το οθωμανικό πρότυπο. Ένας καθυστερημένος τύπος εξουσίας και κοινωνικής ζωής, μια δεσποτεία από το μεσαίωνα που επιβιώνει στους νεότερους χρόνους, δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την παραμικρή συμπάθεια στα τέκνα του Λόκ, του Ρουσσώ, του Μοντεσκιέ, του Κάντ. Ο τέταρτος παράγοντας είναι ο διεθνής περίγυρος, που διαμορφώνει το ελληνικό επαναστατικό γεγονός. Ο αγώνας του '21 κάνει την Ευρώπη να δει πως η επανάσταση δεν είναι μόνο κοινωνική, δεν στοχεύει μόνο στην αλλαγή του κοινωνικού συμβολαίου· ο αγώνας του '21 είναι το πρώτο γεγονός στην ήπειρό μας, όπου ένας λαός με συνείδηση απόλυτη της εθνικότητάς του, με συνείδηση απόλυτη σε ένα παρελθόν που αναγνώριζε ως δικό του, διεκδικεί την απελευθέρωσή του από το δυνάστη του. Κατά τούτο ο απελευθερωτικός αγώνας του '21 προϋποθέτει την συνειδητοποίηση της ελληνικότητας και του ανήκειν σε αυτήν.

Είναι σωστό, σε περιστάσεις, όπως η σημερινή, να στεκόμαστε στη θετική πλευρά των πραγμάτων. Να αναζητούμε φωτεινά παραδείγματα, που δεν τα σκιαζουν οι ανθρώπινες μικρότητες και οι αδυναμίες. Να στεφανώνουμε όσους θυσίαστηκαν για την πατρίδα με ακήρατο στέφανο δόξας και να υποκλινόμαστε στη μνήμη τους. Το σημαντικό που πέτυχαν ήταν η απελευθέρωση. Το μέγιστο που θυσίασαν ήταν η ζωή τους. Το κρίσιμο που βίωσαν ήταν οι στιγμές εκείνες ανάμεσα στον έσχατο φόβο του θανάτου και στην πιο γλυκιά προσμονή για το αύριο μέσα στην ελευθερία. Έχουμε ίσως κουραστεί να ακούμε τέτοια δοξαστικά λόγια στις εθνικές επετείους μας. Κάποτε μάλιστα η κούραση αυτή μας κάνει να αμφισβητούμε τα ίδια τα γεγονότα. Ας είμαστε όμως ειλικρινείς. Η ιστορία, η δική μας, αλλά και κάθε άλλου λαού, δεν είναι πάντοτε στοργική τροφός και γλυκιά μητέρα για τα παιδιά της. Καμιά φορά είναι αδυσώπητα σκληρή και μας κάνει να στρέφουμε το βλέμμα μπροστά στα λάθη τα δικά μας και των πατέρων μας. Άλλες φορές πάλι είναι απίστευτα γοργή στις εναλλαγές της: ποιος θα φανταζόταν ότι από το 1909 ως το 1912 η ελληνική κοινωνία, βουτηγμένη στην κρίση, την απογοήτευση, την ντροπή, θα σήκωνε σε τόσο μικρό διάστημα κεφάλι και θα πολλαπλασίαζε τα εδάφη της χώρας μας. Ποιος θα φανταζόταν το 1940 το θαύμα της Πίνδου; Χρειάζεται λοιπόν να έχουμε υπομονή και καρτερία. Δεν φτάνει αυτό· μας

χρειάζεται μια δύναμη υπολογισμού και όσο το δυνατόν ακριβής πρόβλεψη για το μέλλον: να μάθουμε να ακούμε τη βοή των πλησιαζόντων γεγονότων και να μένουμε ψύχραιμοι και επιτελεστικοί, προσανατολισμένοι πάντοτε στη θετική πράξη. Η ιστορία μας είναι μια ιστορία προσπαθειών. Ο απελευθερωτικός αγώνας μας ξεκίνησε το 1821· ολοκληρώθηκε το 1948 με την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου· εκατό είκοσι επτά χρόνια μιας τιτάνιας προσπάθειας που όσο χαρά και περηφάνεια μας προκαλεί, άλλο τόσο μας κάνει να λυπόμαστε για τις απώλειες που είχαμε μέσα στην ανάδυση των εθνικισμών στα Βαλκάνια, στην Μικρά Ασία, στη Μέση Ανατολή.

Αν χρειαστήκαμε όλα αυτά τα χρόνια για την εθνική μας ολοκλήρωση σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον, που συμμετείχε στις πολιτισμικές ανασυγκροτήσεις με χαρακτηριστικές διαφορές φάσης, καταφέραμε ωστόσο και διατηρήσαμε τον πρωταρχικό ρόλο μας μέσα σε αυτό. Είμαστε η ατμομηχανή που σέρνει τις γειτονικές μας κοινωνίες στο δρόμο του πολιτισμού και της προόδου. Και η διαπίστωση αυτή έχει μέγιστη σημασία στις σημερινές συνθήκες της ευρωπαϊκής κρίσης, όπου ζούμε. Η καταπτόσή μας μπορεί να μην είναι πολιτικά αδιάφορη, όμως τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά κάθε λαού, επομένως και τα δικά μας, δεν χάνονται, δεν σβήνουν, δεν απαλλοτριώνονται τόσο εύκολα. Είναι ριζώματα συνέχειας, αντίστασης και ανασύνθεσης του ιστορικού γίνεσθαι. Υποδεικνύουν εναλλακτικούς τρόπους σκέψης, δράσης και συμπεριφοράς. Αυτό που σήμερα φαίνεται αφόρητο μπορούμε να το μετατρέψουμε σε θετική ποσότητα και πλεονέκτημα μοναδικό. Μέσα στις συνθήκες της κρίσης, μέσα στην πανανθρώπινη αγωνία για την αρρώστια, που ελαύνει ως ο «πυρφόρος θεός» της τραγωδίας, μια τέτοια μεταβολή φαίνεται βουνό· σκοτιζόμαστε και ζαλιζόμαστε μπροστά στο μέγεθος της προσπάθειας· δυσφορούμε γιατί εγκαταλείπουμε τις συνήθειές μας, γιατί αντιλαμβανόμαστε τις αδυναμίες, τις ανεπάρκειες, τις στρεβλώσεις της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής μας· υπερτονίζουμε ή υποτιμάμε τους δυναμικούς παράγοντες, που μπορεί να αλλάξουν την πορεία μας από τη μια στιγμή στην άλλη. Καθώς πορευόμαστε μέσα στο σκοτεινό δάσος της αμφιβολίας και του υπαρξιακού ζόφου στήριγμά μας ας είναι η διαπίστωση ότι ο λαός μας έκανε πάντοτε τη θετική επιλογή· όχι χωρίς δυσκολίες, όχι χωρίς δισταγμούς, αμφιταλαντεύσεις και λάθη. Με την πιο μεγάλη προσπάθεια και τη γλυκιά ελπίδα μέσα στην πληρότητα του θείου, μέσα στην συνείδηση του δικαίου οι Έλληνες αποδύθηκαν σε αγώνες, που στο τέλος τους είχαν πάντοτε την δικαίωση.